

**Відгук офіційного опонента
на дисертацію ФЕДОРОВИЧ Наталії Андріївни «Співучасть у
кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом у
кримінальному праві України», подану на здобуття ступеня доктора
філософії зі спеціальності 081 Право, галузь знань 081 Право**

Відгук складений на підставі вивчення рукопису дисертації Наталії Андріївни Федорович «Співучасть у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом у кримінальному праві України» (Львів, 2022. – 286 с.), її наукових праць, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації та які зараховані за темою дисертації. До них відносяться 5 наукових статей, з яких чотири опубліковані у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

- Федорович Н. А. Історія становлення та розвитку нормативного регулювання співучасті у злочині зі спеціальним суб'єктом. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Вип. 68. С. 189-200.

- Федорович Н. А. Кваліфікація діянь співучасників кримінального правопорушення зі спеціальним суб'єктом, усю об'єктивну сторону якого виконує особа, яка не наділена ознаками спеціального суб'єкта. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. Вип. 88. С.135-143.

- Федорович Н. А. Кваліфікація співучасті у кримінальних правопорушеннях зі спеціальним суб'єктом, які утворилися у результаті диференціації складів кримінальних правопорушень за суб'єктом. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2020. Том 2. №14. С.57-72.

- Федорович Н. А. Теоретичні підходи до співучасті у злочині зі спеціальним суб'єктом з урахуванням виду співучасника. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). № 2. Ч. 3. С.65-73.

Ще одна стаття (Федорович Н. А. Зарубіжний досвід кримінально-правового регулювання співучасті у злочині зі спеціальним суб'єктом. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. №6. Ч.1. С. 209-219), опублікована у зарубіжному науковому періодичному виданні, проіндексованому у базі даних “Index Copernicus International” (Poland), Directory Indexing of International Research Journals (CiteFactor, USA), “Academic Resource Index” (ResearchBib, Japan); “Polska Bibliografia Naukowa” (PBN, Poland); “Directory of Research Journals Indexing” (DRJI, India).

Аналіз вказаних матеріалів дає підставу позитивно оцінити результати проведених здобувачкою досліджень.

Такий попередній та загальний висновок підтверджується і оцінкою за критеріями, визначеними в п.22 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. №44. А саме, належний рівень дисертації та публікацій здобувачки наукового ступеня засвідчується їх оцінкою з урахуванням наукової новизни

представлених результатів, ступеня наукової обґрунтованості, ступеня досягнення поставлених мети та завдання, методологічної досконалості. На основі вивчення вказаних вище матеріалів та керуючись зазначеними критеріями, офіційний опонент приходить до таких висновків.

Новизна представлених теоретичних та/або експериментальних результатів проведених здобувачкою досліджень.

Новизна результатів, представлених в дисертації, поданій на захист, та публікаціях Н.А.Федорович, може бути оцінена з урахуванням актуальності проблеми, обраної для дослідження, оцінки того, як висвітлені відповідні положення в літературі та які з них продовжують залишатися дискусійними чи, взагалі, не вирішеними, що дійсно нового внесла авторка у відповідну галузь науки та сферу практичної діяльності.

Оцінюючи актуальність теми, обраної для дисертаційного дослідження, не можна не згадати того, що біля півтора століття тому знаній у колах і тогочасних і сучасних науковців-криміналістів проф. Н.І.Таганцев відзначав, що питання співучасті відносяться до чи не найбільш складних і заплутаних у теорії кримінального права. Наприкінці 50-х років минулого віку радянський вчений М.І.Ковальов підтвердив тезу, згідно якої за роки і роки наукових пошуків у цій сфері, заплутаність та складність проблем співучасті аж ніяк не подолана. Рецензентові вже у цьому столітті довелося констатувати, що проблематика співучасті, навпаки, загострилася. Це пов'язане, насамперед, зі складністю, недостатньою чіткістю, суперечливістю, пробільністю кримінально-правових норм, які регламентують співучасть. У чинному КК України є спеціальна норма, яка регламентує відповідальність за злочини зі спеціальними суб'єктами (ч.3 ст.401 КК), одна к вона не сформульована як універсальне положення, що поширюється на всі види злочинів та проступків. Зміни в українському кримінальному законі, які стосуються відповідальності за злочинну співучасть, часом викликають, щонайменше, подив (частіше - обурення). Як приклад можна назвати перманентні зміни щодо відповідальності за корупційні діяння.

Далека від досконалості правозастосовна практика у цій частині – юридично тотожні діяння отримують різну правову кваліфікацію, має місце як недооцінка суспільної небезпеки посягань, вчинених у співучасті, так і навпаки, гіперболізація ролі окремих співучасників тощо. Поряд з визнанням того, що особи, не наділені ознаками спеціального суб'єкта, підлягають відповідальності як співучасники, мають місце і факти заперечення такого підходу. Особливо гострим є питання кваліфікації у разі, якщо особа, не наділена ознаками спеціального суб'єкта, бере участь у виконанні об'єктивної сторони відповідного посягання разом із «класичним» спеціальним суб'єктом.

Багато в чому негаразди, що стосуються і кримінального закону, і правозастосовної практики (в аспекті співучасті) обумовлені станом теоретичних досліджень проблем співучасті. Незважаючи на багатовікову історію вивчення та теоретичного вирішення питань співучасті, наявність багатьох публікацій, у тому числі і монографічних, немало аспектів проблеми залишається або гостро дискусійними, або ж взагалі не досліджуються. До них

відносяться і питання, які є предметом безпосередньої уваги Н.А.Федорович – що стосуються відповідальності за співучасть за злочини та проступки зі спеціальним суб'єктом. Дисертантка цілком обґрунтовано розпочинає свою роботу з підрозділу 1.1, присвяченого встановленню стану дослідження проблеми, якій присвячена її праця, в спеціальній літературі. Вона не лише констатує наявність, але й розкриває зміст низки положень, які, попри десятилітні обговорення, не знайшли одностайного вирішення чи не вирішені взагалі (с.18-20 дисертації). Саме на цій основі базується висновок, що для дисертаційного аналізу проблем відповідальності за співучасть у злочині зі спеціальним суб'єктом є достатнє поле.

Тим більше, до цього штовхає і криміногенна обстановка. Кількість злочинів, вчинених у співучасті, в тому силі спеціальними суб'єктами та особами, не наділеними ознаками спеціального суб'єкта, незважаючи на всі зусилля держави в особі її правозастосовних органів, не зменшується, а, навпаки, зростає. З'являються нові вияви злочинної співучасті, вона все більше набуває організованих форм, характеризується міжнародними зв'язками, використанням можливостей інформатизації тощо. Особливий поштовх і для теоретичних досліджень і для розвитку правозастосовної практики дали події російсько-української війни та її «гострої фази» починаючи з 24 лютого 2022 р. Очевидно, що російська агресія проти України становить собою величезних масштабів злочин, який складається з тисяч і тисяч окремих посягань як осіб, що є спеціальними суб'єктами, так і тих, хто ознаками спеціального суб'єкта не наділений. Уся РФ як держава, її владні структури, армія, поліція та інші збройні формування становлять злочинну організацію, а тисячі та мільйони громадян - керівниками, учасниками. Рано чи пізно постане, а, точніше, вже є насущним, питання про кримінально-правову оцінку агресії та посягань, вчинених у її ході – як свого часу постало таке питання щодо нацистської Німеччини, СС, СД, нацистської партії та всіх, хто брав участь у їх злочинній діяльності. Складовою цього питання є оцінка вчиненого як злочинів, щодо яких передбачений спеціальний суб'єкт. Відповідні положення потребують свого глибокого теоретичного вивчення. Тому дисертація Н.А.Федорович покликана стати цеглинкою в теоретичному обґрунтуванні кваліфікації та застосування кримінально-правових засобів щодо відповідних суб'єктів, які вчиняють криваві посягання проти України і українців.

Важливим є і міжнародно-правовий аспект проблеми, обумовлений необхідністю гармонізації українського кримінального законодавства з вимогами відповідних міжнародно-правових актів. Особливо це актуально в умовах необхідності виконання Україною зобов'язань, прийнятих у зв'язку з набуттям статусу кандидата в члени ЄС. Крім того, існує і потреба узгодження дій вітчизняних правоохоронних органів та судів із рішенням зарубіжних юрисдикційних органів, що можливе лише на ґрунті єдиних підходів щодо ряду основоположних питань відповідальності за співучасть. Вказаний аспект також важливий для аналізу.

Таким чином, злободенність дослідження теоретичних проблем кримінальної відповідальності за злочини зі спеціальним суб'єктом обумовлена

цілим рядом факторів, які загалом достатньо висвітлені у вступі до дисертації Н.А.Федорович та впливають із усього змісту її праці. У цілому це дає підстави стверджувати про актуальність дисертаційного дослідження «Співучасть у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом у кримінальному праві України». Сказане підтверджується ще й тим, що обраний напрямок дослідження базується на відповідних державних програмах.

На основі викладеного можна проаналізувати, що внесла авторка рецензованого дослідження у вирішення проблем, які є актуальними для вітчизняної кримінально-правової науки, законотворчої діяльності правозастосовної практики. Та наскільки обґрунтованими є її заявки на те, що в роботі викладені та обґрунтовані цілком нові положення, а також ті, що становлять собою удосконалення чи подальший розвиток ідей, які вже викладалися в літературі.

Її дисертація насправді є оригінальним та піонерним дослідженням проблеми співучасті у кримінальних правопорушеннях зі спеціальним суб'єктом – працею, яка спеціально та виключно присвячена цій проблемі. У цьому її цінність та специфіка порівняно з попередніми публікаціями, де питання відповідальності за злочини та проступки, вчинені спеціальним суб'єктом, аналізувалася попутно з викладенням проблем співучасті, кримінально-правової кваліфікації, спеціального суб'єкта чи в аспекті відповідальності за окремі види посягань.

Авторка не надто захоплюється перерахуванням тих положень, які вона вважає такими, що становлять «абсолютну» наукову новизну – які сформульовані в українській кримінально-правовій науці вперше. Вона виділяє лише три таких позиції (що вже заслуговує на похвалу!), які стосуються:

- класифікації кримінальних правопорушень під кутом зору можливості їх вчинення спеціальним суб'єктом. Дійсно, досі в літературі такої оцінки злочинів і проступків не проводилося. Проведення ж класифікації дає змогу системно перейти до формулювання правил кваліфікації посягань, які відносяться до окремих груп, виділених в ході поділу;

- висунення та обґрунтування тези про існування специфічних підходів до вирішення питань конкуренції статей, які передбачають загальну та спеціальну норми у ситуації, коли остання виділена у зв'язку з встановленням відповідальності спеціального суб'єкта. Це дозволило запропонувати досі не сформульоване в теорії кримінального права правило згідно якого співучасники кримінального правопорушення, які не наділені ознаками спеціального суб'єкта, несуть кримінальну відповідальність за співучасть у вчиненні кримінального правопорушення, яке передбачене загальною нормою. Рецензент не повною мірою поділяє таку пропозицію, але це жодним чином не заперечує її новизну;

- правил кримінально-правової оцінки співучасті у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом з урахуванням форми співучасті та на основі запропонованої дисертанткою класифікації таких правопорушень. Такі детальні та чітко сформульовані, системно викладені правила в теорії вітчизняного кримінального права не пропонувалися.

Рецензент підтверджує новизну одержаних результатів і в тій частині, яка стосується удосконалення положень, які вже висвітлювалися у публікаціях та виступах інших українських авторів. А саме, щодо:

- формулювання правил кваліфікації кримінальних правопорушень зі спеціальним суб'єктом з урахуванням виду співучасника під кутом зору проведеної в ході цього дослідження класифікації;
- можливості та доцільності врахування зарубіжного досвіду законодавчої регламентації відповідальності за співучасть у злочинах зі спеціальним суб'єктом;
- дефініції кримінального правопорушення зі спеціальним складом;
- оцінки опосередкованого виконання у правопорушенні зі спеціальним суб'єктом.

Нарешті, не викликає сумніву новизна дисертації Н.А.Федорович в аспекті відомих в українській кримінально-правовій науці положень, які вона розвинула. Це насправді має місце в аспектах:

- визначення зв'язку між ознаками співучасті та елементами і ознаками складу кримінального правопорушення;
- обґрунтування можливості застосування існуючих положень КК України (зокрема, ч.3 ст.29 КК) щодо кваліфікації діянь співучасників кримінальних правопорушень зі спеціальним суб'єктом, які утворилися у результаті диференціації складів кримінальних правопорушень лише за суб'єктом і містяться в одному розділі Особливої частини КК України;
- визначення кримінально-правового значення набуття ознак спеціального суб'єкта кримінального правопорушення з порушенням встановлених законом підстав чи порядку;
- характеристики можливості особи, яка не наділена ознаками спеціального суб'єкта, бути учасником групи осіб при вчиненні кримінальних правопорушень зі спеціальним суб'єктом;
- пропозиції при кваліфікації суспільно небезпечних діянь учасників організованої групи чи злочинної організації здійснювати посилення на відповідну частину ст. 27 КК України.

Рецензент не поділяє чи, принаймні, сумнівається в правильності окремих з положень, які підтримує чи розвиває дисертантка (про що згодом у цьому відгуку), що ніскільки не заперечує новизну і наукову цінність положень цієї дисертації.

Констатую, що в роботі є безумовно теоретично цінні та практично значимі позиції, які теж становлять наукову новизну, але які автор дисертації не виокремила як такі. Серед них відзначаю:

- пропозиції щодо вдосконалення чинного КК України. Шкода тільки, що вони не систематизовані та не набули форми окремих пропозицій для законодавця;
- критична оцінка проекту КК України у частині, яка стосується формулювань співучасті у кримінальному правопорушенні, спеціального суб'єкта кримінального правопорушення, правил кримінально-правової кваліфікації. Знову ж таки, вони «замкнені» в межах цієї дисертації, авторка

наразі не скористалася можливістю донести їх до Робочої групи з питань розвитку кримінального права комісії з питань правової реформи, яка готує проект КК. Разом з тим, рецензент вважає за потрібне винести на обговорення Робочої групи ряд міркувань дисертантки. Хоча б тому, що знайшов у роботі аргументи на користь позицій, яких притримуюся сам і в правильності яких раніше не зміг переконати колег, разом з якими готую цей проєкт.

Загалом же констатую, що дисертації Н.А.Федорович «Співучасть у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом у кримінальному праві України» притаманна належна наукова новизна щодо представлених у ній теоретичних та експериментальних результатів представлених здобувачкою досліджень. Положення, які є новими та виносяться на захист, не лише подані в рецензованій дисертації та публікаціях авторки, але й належно верифіковані за рівнем новизни. Серед них правильно та підставно виділені ті, що сформульовані вперше у вітчизняній науці, які становлять удосконалення раніше висунутих ідей, а які є їх подальшим розвитком.

Наукова обґрунтованість представлених у дисертації теоретичних та експериментальних результатів досліджень, проведених здобувачкою.

Констатую належну обґрунтованість та достовірність отриманих результатів, висновків і пропозицій викладених у дисертації Н.А.Федорович «Співучасть у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом у кримінальному праві України». Вона забезпечена широкою джерельною базою проведеного дослідження, опрацюванням достатніх емпіричних матеріалів, використанням різноманітних методичних прийомів аналізу поставлених проблем, різноманітною апробацією отриманих результатів, а також тим, що до однакових висновків приводить аналіз різних аспектів досліджуваної проблеми. Наукова обґрунтованість результатів дисертації дає підставу оцінити теоретичну та практичну значимість проведеної роботи.

Дисертантка декларує, що робота написана на базі двох з половиною сотень джерел – принаймні стільки містить список використаних джерел (с.239-266). Серед них українські та зарубіжні нормативно-правові акти, а також пам'ятки права, матеріали правозастосовної практики (понад пів сотні посилань), фахові публікації, видані в Україні та за кордоном. Відзначаю, що дисертантка демонструє гарний тон і не посилається та не використовує публікацій, виданих в державі-агресорці після 2014 р. Натомість її увагою охоплені практично всі публікації, які стосуються теми дослідження та ряду більш загальних питань кримінального права – монографії, статті в періодичних виданнях та збірках наукових праць, матеріали наукових конференцій тощо. Причому, серед них і праці, які становлять класику кримінально-правової думки, і новітні роботи.

Використання наукових джерел не лише декларується, а й насправді має місце. На позиції, думки, формулювання інших авторів Н.А.Федорович не лише посилається (є всі належні зноски з - вказівкою конкретних праць, їх сторінок), але й використовує їх творчо. Вона аргументовано дискутує з іншими авторами, вдало виділяє головне, знаходить вразливі моменти у чужих міркуваннях та доводах, критично оцінює позиції правозастосовної практики та законодавчі

положення. Відзначаю, що критика йде з урахуванням вимог наукової етики, навіть у позиціях, які не сприймаються, дисертантка прагне віднайти раціональне зерно.

Виділю аргументованість тверджень дисертантки. Жодне з положень, які вона заперечує чи висуває або підтримує, не наводиться голослівно. Кожне з них підкріплюється або відкидається з викладенням численних і систематизованих доводів.

Таким чином, можна відзначити, що в рецензованій роботі присутнє те, що виступає окрасою будь-якого наукового твору – дискусія з колегами та аргументованість суджень.

Емпіричну базу дослідження становлять вироки та постанови щодо кількох сотень кримінальних проваджень про злочини зі спеціальним суб'єктом, вчинені у співучасті, постанови Верховного Суду та вироки Вищого антикорупційного суду, а також постанови Пленуму Верховного Суду України. Відповідні матеріали використані як для узагальнення, так і для ілюстрації теоретичних позицій.

Кількість використаних емпіричних матеріалів видається достатньою для отримання репрезентативних висновків. Їх же використання відзначається творчим і критичним підходом. Дисертантка наводить приклади як правильного, на її думку, правозастосування, так і судових рішень, що становлять правозастосовні помилки.

Також в ході дисертаційного дослідження проведено анкетування 72 респондентів з метою апробації власних теоретичних підходів та з'ясування ставлення опитаних осіб до вирішення ряду питань кваліфікації злочинів та проступків зі спеціальним суб'єктом, вчинених у співучасті. Матеріали анкетування красиво і наглядно відображені в додатках до дисертації.

Теоретичний та емпіричний матеріал зібраний та опрацьований з використанням різноманітних методологічних підходів. Детальніше про рівень оволодіння дисертанткою методологією кримінально-правових досліджень буде сказано у цьому відгуку далі. Зараз же відзначаю, що широка палітра методологічних прийомів, використаних при проведенні дисертаційного дослідження «Співучасть у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом у кримінальному праві України» також підтверджує високий науковий рівень цієї праці.

Має місце достатньо широка апробація отриманих в ході дослідження висновків. Положення, які містяться в дисертації, становлять наукову новизну та виносяться на захист, належно оприлюднені. Вони викладені в 14 публікаціях авторки, неодноразово доповідалися на наукових конференціях. Причому, публікації відображають всі розділи роботи та містять інформацію щодо всіх позицій, які становлять наукову новизну цієї праці.

Звертаю увагу на системний характер роботи. Вона становить цілісне дослідження. Окремі структурні частини дисертації взаємно доповнюють інші розділи та підрозділи. Рецензент не виявив явно суперечливих положень. Загальні теоретичні концепції, на яких побудована ця дисертація, використовуються для вирішення конкретних питань.

Зміст окремих розділів та підрозділів відповідає їх назвам. Матеріал викладений чітко і послідовно.

Як уже зазначалося, достатній теоретичний рівень роботи є підставою оцінити її практично-прикладну значимість у різноманітних аспектах. Викладені в ній наукові положення заповнюють ряд прогалин, які існували в теорії кримінального права, є основою для подальших досліджень, вдосконалення практики правозастосування, юридичної освіти. Висновки дисертантки про можливість і доцільність використання отриманих висновків, пропозицій, формулювань вважаю обґрунтованими. Відповідні положення можуть бути застосовані:

- у галузі правотворчості при розробці відповідних нормативно-правових актів, зокрема, при підготовці норм, які регламентують відповідальність за співучасть у злочині;

- у навчальному процесі – при викладанні курсу кримінального права та ряду спеціальних курсів відповідного спрямування;

- у правозастосуванні. Результати цього дисертаційного дослідження сприятимуть піднесенню рівня роботи працівників правоохоронних органів та судів у сфері правозастосування. Це матиме місце як опосередковано - через зміни в законодавстві, підготовку кадрів із урахуванням відповідних теоретичних положень, так і безпосередньо, шляхом врахування практичними працівниками сформульованих тут теоретичних положень.

- в науково-дослідницькій галузі. Проведений дисертанткою аналіз показує перспективність подальшого вивчення цілого ряду питань, які в тій чи іншій мірі дотичні чи пересікаються з проблемою кримінальної відповідальності за співучасть у злочинах та проступках зі спеціальним суб'єктом. Положення, висновки і рекомендації, які отримані в ході цього дисертаційного дослідження, можуть послужити базою для теоретичного аналізу цілого ряду більш конкретних питань.

У цілому є підстави для висновку, що представлені в дисертації Н.А.Федорович «Співучасть у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом у кримінальному праві України» результати досліджень характеризуються високою науковою обґрунтованістю, як це і має бути у науковій праці на здобуття наукового ступеня.

Рівень виконання поставленого наукового завдання.

Поставлене перед дисертанткою наукове завдання сформульоване як «Мета і завдання дослідження» (с.6).

Визначена для цієї дисертації мета – це «проаналізувати співучасть у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом з урахуванням виду співучасника і форм співучасті та виробити правила кримінально-правової кваліфікації такої співучасті». Вище, при оцінці новизни та наукового рівня рецензованої дисертації констатовано, що дисертація Н.А.Федорович «Співучасть у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом у кримінальному праві України» є новим оригінальним науковим дослідженням проблеми співучасті у кримінальних правопорушеннях зі спеціальним суб'єктом, а основний зміст цієї дисертації становить формулювання та

обґрунтування правил кримінально-правової кваліфікації злочинів та проступків зі спеціальним суб'єктом, вчинених у співучасті. Також відзначається, що це здійснено на належному рівні. Отже є підстави констатувати, що мета, яку дисертантка поставила перед собою при виконанні дослідження, досягнута повністю.

Для досягнення вказаної мети були сформульовані конкретні вісім завдань. Реалізації кожного з них присвячені окремі розділи та підрозділи рецензованої дисертації. При цьому кожен з підрозділів присвячений окремому завданню. Викладені у цьому відгуку вище положення, які стосуються новизни та наукового рівня дисертації, містять детальну характеристику як саме її авторка досягала поставлених завдань. Зокрема:

- у підрозділі 1.1 «Співучасть у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом у доктрині кримінального права: стан дослідження проблеми» досягнуте завдання 1 «З'ясувати стан дослідження співучасті у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом у науковій літературі». А саме, вказано на авторів та публікації, у яких аналізувалася ця проблема, систематизовані позиції окремих вчених з ключових питань дисертаційного дослідження, виявлені спірні та недостатньо досліджені питання;

- у підрозділі 1.2 «Історія становлення та розвитку нормативного регулювання співучасті у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом у вітчизняному кримінальному законодавстві» досягнуте завдання 2 «Дослідити генезу нормативного регулювання співучасті у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом у вітчизняному законодавстві». При цьому розглянуто розвиток законодавства про відповідальність за злочини зі спеціальним суб'єктом, вчинені у співучасті від часів Русі до сучасного періоду;

- у підрозділі 1.3. «Зарубіжний досвід кримінально-правового регулювання співучасті у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом» досягнуте завдання 3 «Систематизувати підходи зарубіжних законодавців щодо правового регулювання співучасті у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом та виокремити позитивні напрацювання щодо цього». Для цього обґрунтовано оригінальний і такий, що заслуговує на увагу відбір законодавчих актів, щодо яких проведено аналіз, систематизовані позиції, яких притримують законодавці окремих держав, виділені підходи, які варті запозичення в українських умовах та звернута увага на ті законодавчі конструкції, які не заслуговують на відтворення в КК України;

- у підрозділі 1.4. «Поняття співучасті у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом за кримінальним правом України» досягнуте завдання 4 «Сформулювати поняття співучасті у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом». Результатом виконання цього завдання є оригінальна дефініція цього виду співучасті;

- у підрозділі 2.1. «Теоретичні підходи до співучасті у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом з урахуванням виду співучасника»

досягнуте завдання 5 «Виявити особливості співучасті у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом з урахуванням виду співучасника» задля досягнення такого завдання виділені та проаналізовані теоретичні позиції щодо кваліфікації кримінальних правопорушень зі спеціальним суб'єктом, вчинених у співучасті. Авторка аргументовано пояснила, які саме підходи вона вважає оптимальними і чому саме та на їх основі сформулювала положення, які становлять наступне завдання;

- у підрозділі 2.2. «Правила кримінально-правової кваліфікації співучасті у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом з урахуванням виду співучасника» досягнуте завдання 6 «Зважаючи на виявлені особливості, сформулювати правила кримінально-правової кваліфікації діянь виконавця (співвиконавця), організатора, підбурювача і пособника у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом». Задля досягнення вказаного завдання на основі раніше проаналізованого матеріалу, сформульовані відповідні кваліфікаційні правила. Особлива увага звернута на гостре питання щодо оцінки дій співвиконавця, не наділеного ознаками спеціального суб'єкта;

- у підрозділі 3.1. «Особливості співучасті у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом з урахуванням простих форм співучасті та правила їх кримінально-правової кваліфікації» досягнуте завдання 7 «Дослідити особливості співучасті у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом з урахуванням форм співучасті». Реалізація цього завдання полягала у формулюванні правил кваліфікації кримінальних правопорушень зі спеціальним суб'єктом, вчинених у складі простої групи;

- у підрозділі 3.2. «Особливості співучасті у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом з урахуванням складних форм співучасті та правила їх кримінально-правової кваліфікації» досягнуте завдання 8 «Сформулювати правила кримінально-правової оцінки кримінальних правопорушень зі спеціальним суб'єктом, вчинених групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою, злочинною організацією, беручи до уваги виявлені особливості». Це останнє із поставлених завдань, дисертантка виконала завдяки формулюванню правил кваліфікації співучасті за попередньою змовою та організованої співучасті.

У урахуванням наведеного вище висновку про досягнення загальної мети дисертаційного дослідження та констатації належної новизни та наукової обґрунтованості рецензованої праці в цілому та її окремих структурних частин, стверджую, що Н.А.Федорович за результатами виконання дисертації «Співучасть у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом у кримінальному праві України» повністю досягла як загальної мети дослідження, так і всіх часткових завдань, поставлених при цьому.

Оволодіння здобувачкою методологією наукової діяльності.

У дисертації задеклароване використання при її виконанні цілої низки наукових методів – діалектичного, історико-правового, догматичного, компаративістського, аналізу та синтезу, документального аналізу, анкетування (с.7-8).

Відзначене вище досягнення мети та завдань дослідження при належному рівні наукової новизни та наукової обґрунтованості вказує на те, що робота виконувалася з використанням необхідних наукових методів, а дисертантка достатньо оволоділа ними.

Не зупиняючись на тому, як саме та які методи наукового пошуку та обґрунтування використовувалися в рецензованій роботі (оскільки погоджуюся у цій частині з дисертанткою) вказу на окремі часткові положення, що стосуються методології цієї дисертації. Серед них є як ті, що дають підставу ще раз відзначити позитивні риси дослідження, так і ті, що обумовили окремі спірні, як на погляд рецензента положення.

Дисертантка відзначає, що пріоритетним для неї став діалектичний метод. Добре було б ще уточнити, якій діалектиці – матеріалістичній чи ідеалістичній вона віддає перевагу. Можна констатувати, що діалектичний підхід притаманний усій роботі, завдяки його використанню отримані врешті-решт усі наукові здобутки, наявні у цій дисертації. Особливо варто відзначити діалектизм:

- формулювання поняття співучасті у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом;
- виявлення ознак складу правопорушення, які характеризують спеціального суб'єкта;
- вирішення питання про інкримінування ознак, що характеризують особу окремого співучасника кримінального правопорушення, іншим співучасникам;
- підтримку курсу на обмеження використання в кримінальному законі спеціальних норм;
- формулювання правил кримінально-правової кваліфікації злочинів зі спеціальним суб'єктом, вчинених у співучасті, з урахуванням виду співучасника та форми співучасті.

Однак, діалектичний підхід авторки рецензованої дисертації інколи дає збої. Навряд чи можна заперечувати, що діалектичний метод передбачає непохитне слідування правилам формальної логіки. Але дисертантка інколи демонструє «вільне ставлення» до відповідних норм і правил. Так, на с.91, 96 дисертації вказує, що *В. І. Ткаченко і А. М. Царегородцев, обґрунтовуючи свою позицію, виходили із міркувань формальної логіки* [виділено мною – В.Н.]. Відтак, не пояснили, чому співучасть у кримінальних правопорушеннях зі спеціальним суб'єктом не можлива, виходячи із загальних норм інституту співучасті у кримінальному правопорушенні. Тому підтримувати цю точку зору не вбачається за можливе. Так честь і хвала авторам, які не нехтують формальною логікою, не можна дорікати за те, що вони діють відповідно до правил логіки. І навпаки, можна не погоджуватися з певною позицією, але аж не тому, що вона відповідає формально-логічним вимогам.

І, навпаки, ігнорування законів і правил формальної логіки веде до сумнівних наукових результатів. Азбучним правилом є те, що будь-який поділ має проводитися за одним критерієм, бездоганним є лише поділ дихотомічний (на двоє). Очевидно Н.А.Федорович про це забула, коли у першому ж положенні наукової новизни (яке я в цілому підтримую) написала, що нею

«здійснено поділ на три групи та шість підгруп усіх кримінальних правопорушень зі спеціальним суб'єктом за критерієм фактичної можливості виконання у співучасті об'єктивної сторони таких правопорушень особою, яка не наділена ознаками спеціального суб'єкта» (с.8). За одним критерієм – на три групи та шість підгруп! Щось тут явно не так, мабуть таки цих критеріїв було явно більше.

Ще одне не досить уважне ставлення до формальної логіки. На с.77-78 авторка аналізує наявні в чинному КК формулювання «вчинення злочину групою осіб», «вчинення злочину організованою групою» і підтримує їх. Понад те, вважає, що слід замінити інші формулювання, де йдеться про вчинення діяння в складі чи за завданням групи. Пропозиція сумнівна, адже в українському кримінальному праві немає колективного суб'єкта, який би підлягав відповідальності. Такий підхід суперечить принципу індивідуальної відповідальності, змісту вини, яка визначена щодо конкретної особи.

Важко втриматися ще й від застереження у зв'язку з позицією дисертантки щодо оцінки дій особи, яка статус (ознаки) спеціального суб'єкта кримінального правопорушення набула всупереч приписам права. На с.130 вказано: *«Тож вважаємо, що особа, наділена правовим статусом, отриманим внаслідок проходження відповідної правової процедури, але з певних причин така правова процедура не відповідає нормативно-правовим приписам, є спеціальним суб'єктом при вчиненні кримінального правопорушення зі спеціальним складом, а у разі співучасті за умови виконання об'єктивної сторони – виконавцем»*. Це суперечить міркуванням авторки (викладеним на наступних сторінках, зокрема с.133), що не може визнаватися спеціальним суб'єктом, наприклад, особа, яка втекла з-під варти, будучи незаконно туди поміщеною.

Зверну ще увагу на історико-правовий аспект проведеного дослідження. Воно достатньо глибоке як за періодом охоплення (від XI до XX ст.), так і за колом проаналізованих пам'яток права. Радує, що в українських дисертаціях з кримінального права врешті-решт відбувся перехід від ототожнення вивчення розвитку українського кримінального права з описанням змін у російських судовниках та уложеннях. І ця дисертація є яскравим прикладом такого безумовно правильного підходу.

Разом із тим, рецензент помітив ряд дрібних, але дошкульних прорахунків, неточностей. Один із таких прорахунків полягає в тому, що дисертантка розглядає історію як череду змінюваних нормативно-правових актів, аналізує їх зміст у відповідній частині, відповідає на питання «коли?» «як?», «хто?» etc. Безумовно, це цікаво, повчально. Однак історія насамперед має відповідати на питання «чому?» - пояснювати, які закономірності існують у змінах підходів законодавця до регламентації тих чи інших правових інститутів, чим вони викликані, які перспективи розвитку законодавчих положень. Принаймні потрібно періодизувати тисячолітній шлях розвитку досліджуваних кримінально-правових норм, вказати, у зв'язку з якими соціальними та державно-правовими потребами у кримінальному законі з'явилися відповідні положення. На жаль, цьому гідної уваги в дисертації не

приділено. І взагалі, доволі обширний (с.21-36) історичний екскурс не завершується висновком про те, які законодавчі формулювання витримали перевірку часом (і заслуговують на відтворення), а яких слід «боятися» та уникати. Немає у цій частині роботи і про Проект КК, хоча в подальшому авторка аналізує його положення і у цьому відгуку це оцінюється як достоїнство дисертації. Шкода, що авторка ні слова не сказала про найбільш животрепетні сучасні проблеми. Одна з них пов'язана з російською агресією проти України, інша – з необхідністю виконання нашою державою зобов'язань, обумовлених набуттям статусу кандидата в члени ЄС та необхідністю узгодження вітчизняного права з т.зв. «євродирективами». Зрозуміло, що проблеми актуалізувалися щойно, вочевидь вже після завершення виконання основної частини дисертації. Але, хоча б згадати про них у зв'язку з питаннями, які є предметом дисертаційного дослідження, варто?

Є неточності, які стосуються меж дії окремих нормативно-правових актів. Так, на с.28 дисертації стверджується, що Кримінальне уложення 1845 року було замінене Уложенням 1903 р., а на с.29-30 пишеться, що останнє діяло в УНР. Разом із тим, Уложення 1903 р. взагалі не було введено в дію в повному обсязі (набрала чинності лише його загальна частина та кілька розділів особливої частини). Також на с.30-31 вказується, що в період II Світової війни на окупованих гітлерівцями територіях України діяв КК Німеччини 1871 р. Однак німецькі нацисти, на відміну від їх сучасних послідовників з путінської росії, не впроваджували своїх кримінальних законів на окупованих землях. Принаймні в Галичині, як стверджує Т.М.Марітчак, що спеціально вивчав це питання, до місцевих жителів продовжували застосовувати польський КК 1932 р.

Заслуговує на всіляку увагу, схвалення та підтримку підхід авторки до вибору зарубіжних КК для вивчення та співставлення, виявлення у них положень, вартих для наслідування. Вона запропонувала оригінальний (принаймні, рецензент з ним ще не зустрічався), пояснюваний та переконливий критерій – місце держави у індексі верховенства права (с.37). На відміну від історичного екскурсу, дисертантка чітко пише про переваги та недоліки окремих зарубіжних законодавчих рішень в аспекті можливості їх запозичення в українському кримінальному законі. Водночас, кримінальні закони окремих держав з цього рейтингу (№2, №7-8) не згадуються. Можливо, вони дійсно не варті уваги у цій частині, але хотілося б якихось пояснень.

При аналізі зарубіжного законодавства авторка рецензованої праці пише, зокрема, про кримінальне законодавство Німеччини, посилається на статті КК ФРН (с.39-40). Але в цій державі діє кримінальний закон 1871 р. (хоча й істотно осучаснений) і на який авторка посилалася раніше в історичній частині свого дослідження. Варто було б сказати, чи зазнав змін цей закон у частині регламентації відповідальності за злочини зі спеціальним суб'єктом, вчинені у співучасті. А на с.37-38 дана критична оцінка КК Данії у зв'язку з тим, що наведене у ньому формулювання співучасті більше схоже на норму, що регламентує призначення покарання: «Покарання за кримінальне правопорушення застосовується до будь-якої особи, яка сприяла виконанню

протиправної дії шляхом підбурювання, порад або дій». Данці не потребують мого захисту, але тут справа, скоріше, в тонкощах, а точніше - вадах перекладу. Мова, певне, йде не про застосування покарання, а про караність чи злочинність відповідних діянь, про те, що караним (злочинним) є діяння будь-якої особи, яка сприяла виконанню протиправної дії шляхом підбурювання, порад або дій.

Н.А.Федорович відзначає, що вона послуговується догматичним методом у своєму дослідженні. І, дійсно, в роботі безліч посилань на чинний КК, проведено прискіпливе та юридично грамотне вивчення та викладення його положень. Звісно в ході юридичного аналізу не обійтися без вивчення та тлумачення законодавчих формулювань. Але інколи увага та повага до чинного закону стає чи не самоціллю. Наприклад, на с.141 вказано: *«На підставі вищевикладеного, можемо ствердити, що підвищений вік не є ознакою спеціального суб'єкта, а ознаку повторності до таких ознак зараховуємо, оскільки за чинної редакції КК України [виділено мною – В.Н.] не можливо чітко розрізнити, коли ознака повторності є ознакою об'єктивної сторони, а коли ознакою спеціального суб'єкта кримінального правопорушення»*. Але чинний КК не може і не повинен бути останнім, а тим більше єдиним аргументом в ході наукового пошуку. Такий підхід означає «дрімучий позитивізм», який не прикрашає роботу.

Нарешті, про використання методу аналізу та синтезу. Очевидно, він має стосуватися не лише дослідження тих положень, про які вказано в дисертації (що не викликає заперечень), але й при формулюванні висновків. Загалом висновки щодо окремих розділів, дисертації в цілому відображають зміст роботи. Але склалося враження, що загальні висновки – це свого роду сума висновків по розділах. А хотілося б, щоб авторка піднялася на вищий рівень – провела оцінку чинного кримінального закону у відповідній частині (відповідає чи не відповідає воно концепції, яка відстоюється у роботі), його застосування (наскільки воно ефективне та що слід зробити для його покращення), сформулювала пропозиції законодавцю (про зміни, які безвідкладно треба внести до чинного КК), Робочій групі, яка готує проект КК (які нововведення видаються доцільними, а від яких новел варто відмовитися), вказала на перспективу подальших досліджень проблеми (які питання мають висвітлити наступні дослідники цієї та суміжних проблем).

Таким чином можна констатувати, що дисертантка в цілому достатньо володіє методологією наукових досліджень, вміє збирати та аналізувати матеріал, формулювати висновки та пропозиції. Тобто, здатна на належному рівні проводити теоретичний аналіз та вирішувати конкретні наукові завдання.

Оцінка змісту дисертації, її завершеність у цілому. Виходячи з викладеного вище, можна стверджувати, що вказана дисертація відповідає вимогам, сформульованим у п.6 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44. Вона містить нові науково обґрунтовані результати проведених

здобувачем досліджень, які виконують конкретне наукове завдання, що має істотне значення для певної галузі знань. До таких результатів, відноситься розвиток вчення про співучасть у кримінальному праві України, зокрема, про кваліфікацію кримінальних правопорушень зі спеціальним суб'єктом.

Подана до захисту праця є значним досягненням для розвитку вітчизняної юридичної науки. Її зміст відповідає заявленій дисертанткою науковій спеціальності, вона належно апробована. Ця дисертація є самостійною завершеною роботою, оформлена відповідно до існуючих вимог.

Порушень академічної доброчесності, зокрема наявність в дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації не виявлено.

Тому вважаю, що автор дисертації – Наталія Андріївна Федорович, є кваліфікованим вченим і перспективним дослідником та рекомендую надати їй ступінь доктора філософії зі спеціальності 081 Право, галузь знань 08 Право.

*Офіційний опонент –
д.ю.н., проф., член-кор. НАПрН України,
професор кафедри теорії права та прав людини
Українського католицького університету*

Навроцький В.О.